

Könyvismertetés.

J. Wellhausen. Heinrich Ewald (Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.
1901. 25. lap.)

A mult század theológiájának történetében a ledeérkeesebb alakok egyike a göttingai Ewald (1803—1875.). Vele új aera kezdődik az ó-testamentom tanulmányozásának terén. A rationalismus és supernaturalismus külön-külön képtelennek bizonyult az Irás megértésére. Ewald mindkettőnek elveit egyesítette magában és így törekedett az isteni tartalmat emberi eszközökkel megközelíteni. Számára a vallás egyedül a bibliában foglaltatott. A maga életfeladatát abban látta, hogy az örök isteni szót a tudomány segítségével megérthesse és gyakorlatilag érvényesítse. Innen a nagy tisztelet és kegyelet, melylyel az irással foglalkozott, másrészt a legszigorúbb tudományos principiumok alkalmazása. Mint egységes, egyöntetűen gondolkozó ember ellenmondást nem ismert. A vallás és tudomány nála nem került összeütközésbe. Hogy célját megvalósíthassa, az Irás szavába behatolhasson, első sorban a nyelvben való teljes járatosságot követelt. Működésének első idejében kutatásai a nyelvészet körében mozogtak. Kiadta héber grammatikáját 24-éves korában. E munkával nagy és maradandó sikereket ért el. Nemcsak új, hatalmas indítást adott az ó.-t. nyelvvel való foglalkozásra, de számos pontban erősen előbbre vitte a kutatást. A héber szintaxisnak Ewald az első pontos megfigyelője, Az ó grammatikája óta e téren mondhatni semmi haladás sem történt. A héber névképzés magyarázatát is helyesebb alapra fektette mint Gesenius. Tisztában volt azzal, hogy az ó.-T. nyelvének megértéséhez a rokon nyelvek ismerete elkerülhetetlenül szükséges. Tanulmányai körébe felvette tehát az összes sémi dialectusokat. Igaz, tévedett, midőn azt vélte, hogy a héber eredetibb formáját mutatja az u. n. ős sémi nyelvnek, mint az arab, De az ő sajátos tehetsége, melylyel a zürzavarost világossá és átlátszóvá tudta alakítani, melylyel a részt mindig az egésznek szempontjából vizsgálta, ez alaptévedés daczára is a sémi nyelvészet terén kiváló munkák producálására képesítette őt (*Grammatica critica linguae arabicae*, czikkei a *gemischte Abhandlungenben* stb.) Általában a nyelvészet körében ért el legtöbb el nem muló eredményt. Csak e bevezető munkáldokás elvégzése után látott az ó-testamentomi iratok széleskörű interpretációjához. Nem egyes részle-

leket ragadott ki s tett vizsgálódás tárgyává, — őt mindenütt az egész érdekelte a maga összefüggésében. Először az ó.-t. költői könyveit fordította le s kísérte magyarázatokkal (1835—1839). Zsoltár magyarázata ma is felette becses munka. Nemsokára a prófétai iratok kiadása következett (1840—41). E művében Ewald a legnagyobbat és legszebbet alkotta, mire mint exegeta képes volt. Az ő lelke közel rokon levén a próféták lelkével, mélyebben hatolt azok gondolataiba, mint bármelyik elődje. A historiai könyvekre vonatkozó nézeteit Izráel történetében foglalta össze. (1843.) A Pentateuch kritikája iránt azonban nem volt valami különös érzéke. Inkább akadályozta a megoldást, mintsem elősegítette azt. Különös súlyt helyezett Izráel vallására és azt mindenütt előtérbe állította. De az ó.-T.-ban nem látta befejezettnek az Izráelnek adott kinyilatkoztatást. Számára az Ujszövetség folytatása és koronája volt az ó.-nak. Ezért az ujszövetségi iratokat is studium tárgyává tette. Lassanként lefordította az egyes könyveket és azokat jegyzetekkel kísérte. A vallás kutatása terén nyert eredményeit végül egybefoglalta befejező munkájában, a 4-kötetes *Die Lehre der Bibel von Gott*-ban (1871—1876). Mind e műveiben egy nagy látkörű, széles ismeretekkel rendelkező, tudományos munkálkodásra kiválóan alkotott rendszerező elme, erősen kifejlődött individuálitás és mély vallásos kedély tárul az olvasó elé. Egy férfiu, kinek egyénisége erős nyomokat hagy hátra mindazoknál, kik vele érintkezésbe lépnek. Innen nagy tekintélye és messzemenő hatása. Ewald mint tudós egy félszázadon keresztül mondhatni dictatori szerepet játszott az ótestamentomi kutatók között. Napjaink legkiválóbb orientálistái és ótest-i exegetái az ő iskolájából kerültek ki. Nöldecke, Dillmann, Wellhausen, hazánkban Kámory tőle tanulták a szentírások iránti szeretetet, a szigorú tudományos methodust, az ó.-T. tanulmányozása iránti lelkesedést. De kutatásai közben jelentkező magasfokú egyoldalúsága, sértő és kiméretlen modora a hivek és tisztelők tekintélyes száma mellett az ellenségek táborát is nagyranövelte. Mint a maga külön világában élő, saját gondolataitól áthatott egyéniség, Ewald meg volt győződve, hogy egyedül ő képviseli az igazságot. Ki tőle eltért, annak felfogásában nem tudományos differentiát, vagy tévedést, de az igazság elleni merényletet látott. Elleneivel szemben ép ezért elnézést nem ismert. Ez elfogultsága a szüntelen hadakozás és polemia forrása lón. Az ellenfelek visszafordították a fegyvert és hasonló kiméretlenséggel támadták őt. (l. Lagarde, *Bildung der Nomina* 1889, p. 2. *Mittheilungen* II. p. 91.) Végzetes volt azonban számára az a küzdelem, melyre a

politika terén ragadtatta magát. Az Irás szavától megittasult göttingai próféta kötelességének tartotta, hogy a nagy világ kérdéseiben is felemelje szavát. Az ő hivatása nemcsak az Irás megértésére terjedt ki, de annak gyakorlati érvényesítésére is. Nem is mulasztotta el, hogy külön brosürákban, esetleg tudományos művei bevezetéseiben avagy a kathedrán kifejezést adjon azon véleményének, hogy Németországban nem megy minden úgy, mint a hogy ő szeretné. Már 1837-ben politikai agitációja állásába került. De azt nemsokára visszanyerte. Midőn 1866-ban a poroszok bevonultak Hannoverába és azt annektálták, Ewald haragja a legmagasabb fokra emelkedett és szenvedélyes támadást intézett a betolakodók ellen. A politika nem méltányolta az ő tudományos érdemeit és szigorúan büntette a felszólalót. Állásától felfüggesztették, majd midőn megtagadta a porosz király iránti hűségesküt végleg nyugalomba küldötték. Ewald ekkor is folytatta a harcot. Még 9 esztendeig, halála órájáig ostromolta a porosz regimet és követelte vissza kathedráját, melyet elvettek tőle.

E felette érdekes alakot mutatja be néhány oldalon az ő legkiválóbb tanítványa, Wellhausen. Ewald születése napjának 100-ik évfordulója közeledik. Erre az alkalomra a nagy mester tudományának és kathedrájának örököse a hálás tanítvány pietásával beszámol annak értékéről és becses reminiscentiákat közöl abból az időből, midőn még ő ült a félelmetes tanár előtt. S teszi ezt abban a szellemes modorban, melylyel jelenleg egyedül Wellhausen rendelkezik az ó-testamentomi kutatók között.

H. A.

Szabadelvű vallásos gondolkozás a XX. század kezdetén. Angolból fordították az unitárius lelkészek és tanárok. Kolozsvár 1902. VIII. 245. Ára 3 korona.

Az 1900. évi május 25-én Bostonban fennállása 75. évfordulóját ünneplő „Amerikai unitárius Társulat“ jubileumán más világrészek más államok és más egyházak jelesei is összesereglettek. Itt merült fel a felekezeteken felül álló egy oly szerv alkotásának eszméje, a mely a szabadelvű vallásos gondolkozás képviselőit és munkásait magában egyesítve gyakrabban összehozhatná. Azonnal meg is alakult „Az unitárius és más szabadelvű vallásos gondolkozók és munkálkodók nemzetközi tanácsa“, a mely legelső gyűlését 1901. május havában tartotta Londonban. Ez összejövetel szellemi gyümölcseit kapjuk e könyv tartalmát képező 18 felolvasásban.

Ferencz József unitárius püspök e bevezető tájékoztatása után csak annál nagyobb érdeklődéssel kezdtem e könyv olvasásába. S érdeklődésem egy pillanatra sem csökkent. A tárgyak, a melyekről a felolvasók szóltak, a módor, melylyel élnek, az eredmény, melyre törekszenek egyaránt lekötik az olvasó figyelmét. Szorosabb értelemben vett elméleti czikk Carpenter elnöki megnyitóján kívül csak három van a 18 felolvasás között. És pedig Pfeiderer „Korunk vallási válsága“ Drummond „Az élet lelki tényezője és a modern materialismus“, és Crothers „Rokon-szenv a vallások között“ czimű igen érdekes felolvasásai. A többiek mind inkább korfestő és jellemző rendkívül tanulságos ismertetések, melyek arról tájékoztatnak, hogy az ébredő XX. század hajnalán milyen volt a szabadelvű vallásos gondolkozás állapota, iránya, mérete, törekvése Angolországban (Armstrong), Amerikában (Wendte), Franciaországban (Fontanes, Reville, Bones-Maury), Belgiumban (Hocard), a Svajczban (Montet). Olaszországban (André), Hollandiában (Eerdmans, Fleischer), Németországban (Schieler), Scandinaviában (Janson), Oroszországban (Tchertkoff), Ausztráliában (Lambley). S mikor mindezen felolvasások élvezése után azt kérdezzük, van-e haszna e könyvnek? a legteljesebb elismeréssel kell mondanunk, hogy mindenképpen sok. Ismereteink tágulnak, látókörünk tisztul. Az unitárius lelkészek és tanárok hasznos munkát végeztek e könyv kiadásával. Magyar theologiai irodalmukra nézve határozott nyereség annak megjelenése. Mert habár mi is elmondjuk Ferencz József püspökkel, hogy „nem írjuk alá s feltétlenül nem tesszük magunkévá a felolvasásokban foglaltakat“, — de arról is meg vagyunk győződve, hogy e könyvet nemcsak a szabadelvűek. hanem az orthodoxok is haszonnal olvashatják. Amazok erősítésül, emezek hogy az ellenfél gondolkodását, törekvéseit, munkája körét, célját, eszközeit, erejét megismerhessék. Hogy a könyv írói az evolúciónak és az egyház ellenes irányzatoknak propagálói, s hogy nagyon hajlandók a történeti igazság ellenére a szabadelvűséget az unitarismussal azonosítani, az a hozzáértőket nem zavarhatja s a munka tudományos értékét nem csökkenti.

A munkát ajánljuk olvasóink figyelmébe. Kapható Stein János és Gibbon Albert könyvárusoknál Kolozsvárt és Józán Miklós unitárius lelkésznel Budapesten V. Koháry utca 4.

R. S.

Was lehrt uns Harnack? Von Dr. *Felix Perles*, Rabbiner in Königsberg i. Pr.
Frankfurt a. M. Verlag von J. Kaufmann. 1902. 35. lap.

Alig van könyv az újabb időben, melynek megjelenése nagyobb hullámokat vert volna, mint Harnack *Das Wesen des Christenthums* című műve. S különösen érdekes, hogy a zsidóságot mennyire megmozgatta. De nem csak ellenmondásokat keltett maga ellen, hanem a megalégedés érzetét is táplálta a zsidóság körében. Így nevezetesen ez a röpirat egyenesen úgy tekintti Harnack művét, mint a zsidóság legfényesebb igazolását. S mennél inkább van igaza, annál nagyobb és súlyosabb vád ez nemcsak Harnack, hanem az egész keresztyénség ellen is. Abból indul ki a szerző, hogy már egy század óta aggódva keresik a zsidóság legjobbjai, hogy mikép lehetne erősíteni a zsidóság öntudatát s akadályt vetni a hitehagyók növekvő áramlatának. Most Harnack segítségükre sietett, megmutatván, mit hagy el a zsidó, s mit nyer, ha keresztyénné lesz. Sokat, mindent veszít, a mi a vallás lényegét képezi és nem nyer csak olyat, a mit a keresztyénség világosabb fejű gondolkodói maguk is elvetnek. Harnack keresztyénsége nem a hivatalos vagyis egyházi keresztyénség. S mert mindazt kizárja, a mit a zsidóság se fogadhat el, meglepő módon közeledik a zsidósághoz. A fő dolgokban meg is egyez azzal. S mennél inkább ellene mond Harnack a zsidóságnak, annál bizonyosabb, hogy ez csak a ker. öntudat vergődésének tudandó be. Csak a Jézus személyiségéhez való ragaszkodás az, amivel Harnack választófalat emel a saját és a zsidóság vallásos felfogása közé. De mert Jézust közönséges embernek szeretné látni s mégis ki akarja emelni korából, azért minden módon lealacsonyítja azt a kort és azt a környezetet, a melyben a keresztyénség megváltója élt. S itt van Harnack egyik nagy hibája, hogy történeti alapokon igéri, hogy maradni fog s ép a történetet másítja meg bizonyos előfeltételek megóvása érdekében. Abban is megnyilatkozik ez, ami különben az összes ker. írónak szokása' hogy a keresztyénséget mindig csak a zsidósággal s nem egyszersmind a pogánysággal szemben való haladás szempontjából bírálják el. Az is helytelen, hogy a zsidóságban és pogányságban mindig csak az árnyoldalt keresik és látják, mintha a gonoszok és képmutatók bizonyos korhoz és néphez volnának kötve. Pedig „a farizeusok nemcsak internacionálisak, hanem interconfessionálisok is”. Egyébként a farizeusokat a gono-

szokkal azonosítani a legnagyobb igaztalanság. S ebben igaza is van s ezt méltán vetik a zsidók Harnack szemére, ki a Jézus korát nem ismeri elég alaposan. Védi a szerző a zsidó ritualékat is, mert a monotheismust azok mentették meg s így többre voltak képesek, mint maga a keresztyénység. S hogy a zsidóság ezt megtehetette, azt amaz óriási benső erőnek köszönheti, mely monotheistikus világnézetében van, s mely az évezredek szenvedések közt is fenntartó és éltető ereje volt a zsidóságnak. S ez az erő Jézus korában is megvolt benne. S ha elvetették Jézust, nem azért vetették el, mert az isten és felebarátok iránt való szeretet követelte, nem is azt a történetileg vonzó, hatalmas alakot, a kit Harnack is oly szépen rajzol meg, de a kinek tanai-ban a korabeli zsidó alig találhatott újat, hanem elvette őt a zsidóság abban az alakban, melybe tanítványai öltöztették, mert vallásos felfogásukkal nem egyezett meg az ember istenítése, mert nem fogadhatták el a feltámadást, mert nem tehinhették őt „megváltónak“, s ebben mind teljesen megegyeztek azzal, amit ma Harnack tanít. Perles szerint Harnack művéből nyiltan kiviláglik, hogy a vallás igaz alakja a zsinagógák körében is megőrizhető volt s megtalálható mindaz, a mi a keresztyénségre nézve lényeges. Harnack szerint tehát Jézus nem volt egyéb, mint a zsidó vallásos felfogás legnemesebb képviselője és élő megtestesítője. S ezt Jézus maga is igazolja Máté 5, 17—18-ban. De akkor miért mondják vallásalapítónak? — Azt mondják, hogy Jézusnak igazi jelentősége az ő áldozati halálában van. Ez akkor állhatna meg, ha az áldozatok az ő halálával szűntek volna meg. Amde Hős. 6. 6, is igazolja, hogy már a próféták óta a jobbak mindig ellene voltak az áldozatoknak. — Végül összefoglalja az egész fejtegetés anyagát. Állítja, hogy a zsidóság a vallást, mint a monotheismus egyedül következetes képviselője, tisztábban reprezentálja mint bármely hivatalos egyház. Örvend hogy a zsidóság Harnackban oly hatalmas és tekintélyes támogatót és igazolót talált, s melegen ajánlja Harnack művét hitsorsosai figyelmébe. A szellemesen megírt és sok igazat mondó munkát igen hasznosnak itélem. Nemcsak azért, mert a zsidóságra, hanem különösen mert a keresztyénység gyengéire is tiszta világot vet. Valóban nagy baj az, hogy a Jézus korát még mindig nem ismerjük elég világosan, de még sokkal inkább szégyenletes az, hogy a keresztyénység lényegének kifejtésével alig tudjuk megtalálni a kiinduló pontot. S ha valaki a keresztyénségnek immár kétezer éves élete után annak lényegét ki akarja fejteni, körön kívül és körön belül a legnagyobb ellenmondásokat kelti fel. Jelölje és bizonyoságául annak, hogy maguk a keresztyének se

tudnak számot adni arról, mi az, a mi a keresztyénség igazi lényegét képezi? Az őskeresztyénségnek, a biblia vallásos eszmekörének, sajátos keresztyén világnézetének és a többi vallásokétól eltérő felfogásának objectív, minden elfogultságtól ment vizsgálata és megismertetése a legfontosabb keresztyén érdek. De érdekünk az is, hogy a mit mondunk, az történetileg igaz és a tudomány ítélőszéke előtt mindenképen igazolható legyen.

R. S.
